

Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3)

Mehmet Ölmez
(Tokyo)

kunçuy 𐰽𐰺𐰍𐰏 < Çin. 公主 *gong zhu*

“prensese” (KT D 20, BK D 16) OTG 347 b, OrhYaz 151

siñlim kunçuyug birtimiz “(Ona) kız kardeşim prensesi verdik” (KT D 20)

Orkun ay. s. 91 IV; ATG 359 b

Malov ay. 415 a.

ThomsenTDK ay. s. 212/196

ED 635 a ay.

Çinceden Eski Uygurcaya geçen sözcüğün ses değişimi üzerine aşağıya bak. H. N. Orkun sözcüğün ilk hecesini *o* ile (*konçuy*) okur. Ancak hemen hemen tüm araştırmacılar sözcüğe *u* okuyuşuyla *kunçuy* şeklinde yer verirler. Yine araştırmacıların hemen hemen tümü sözcüğün kökeni ve anlamı konusunda birleşirler. Tib., Man., Mo. ve Japoncaya da geçen sözcük için bak. TMEN III § 1585.

Sözcük Orhon yazıtları dışında Yenisey yazıtlarında (örneğin Çaa-Höl II 2, ön 1, Begre, ön 1, Barık III 4, Abakan 7, Abakan arka 1, Uyuk-Tarlak 1, Uyuk-Turan 1, Elegest I 1, Elegest I 12, Ozn. I 1 vd. krş. Orkun IV: 91, Kormuşın 1997: 291 b) ve Eski Uygurca metinlerde de bir çok kez geçer.

Uygurca metinlerde de sık sık karşımıza çıkan Çin. 公 *gong* sözcüğü için bak. Ölmez 1994: 119, 135; 1996: 142. Sözcüğün o dönem Çincesindeki yaklaşık ses değeri için bak. GSR 1173 a: *kung*, Pulleyblank 108: L. *kəwŋ*, E. *kəwŋ*.

Yine Çin. 主 *zhu*’nun Uygurca metinlerde görünüşü için bak. Ölmez 1994: 135, 1996: 158. Sözcüğün Çincesindeki yaklaşık ses değeri için bak.:

GSR 129a *tšju*; Pulleyblank 414: L. *tšyǎ*, E. *tčuǎ*.

kotay († *kutay*) 𐰚𐰆𐰏𐰐 < Çin. 縞帶 *gao dai*

“ipek, ipekli kumaş”: *kırgağlıg kutay* BK K 11, GOT 348 b, OrhYaz 151
Orkun IV s. 94: *kutay* “ipek kumaş (?)”

ATG < ? 360 a, DTS < ? 473 a

Clauson, Radloff ve Thomsen’in sözcüğü hiç şüpheye yer bırakmaksızın doğru anladıklarına değinerek sözcüğün Çince olması gerektiğini, 2. ögeyi Çince 帶 *dai* “girdle” ile karşılaştırmanın mümkün olduğunu belirtir (ED 607-8). Sözcüğün ilk hecesine, ilk ögesine ilişkinse herhangi bir açıklama getirmez.

Sözcüğün ilk ögesine ait ilk açıklamayı ise Choi’nün yazısında buluruz. Choi, Çince birleşğin ilk ögesinin EÇin. *gʷəu*, Sino-Ko. *ku*, ikinci ögesininse EÇin. 帶 *tâi* > Man[darin] *tai*, Kan[ton] *tâi*, Sino-Jap. *tai*, Sino-Ko. *tai* olması gerektiğini düşünür (1988: 165).

Kişisel olarak bana bu konudaki görüşünü ileten meslektaşım Yong-Söng Li 大漢韓辭典 *Da Han-Han Cidian* [Çince-Korece Büyük Sözlük, Seul 1987]’a dayanarak sözcüğün ilk ögesinin Çince 系 *xi* ile kurulan çok sayıda sözcükle karşılaştırılabileceğini, ancak bunlardan Çince 縞 *gao*’nun karşılaştırma için içlerinde en uygun olanı olduğunu belirtmiştir. Çince 縞 *gao*’dan dolayı da yazıtlarda geçen 𐰚𐰆𐰏𐰐 *qUty* sözcüğünün ilk ögesi -o-, hatta -ō- ile okunmalıdır.

Gerçekten de Li’nin önerdiği sözcükler arasında yalnızca bir tanesi, 縞 *gao* sözcüğü, Eski Çince sözcüklere ağırlıklı olarak yer veren *Dai Kanwa Jiten*’de 帶 *dai* ile bir arada görülür:

Dai Kanwa Jiten (Morohashi) c. 8, s. 1144, d sütunu (§ 27 777: 16) 縞帶 (カウタイ *kautai* bugünkü okuyuşla *kōtay*) “beyaz ipekten örülmüş kuşak”.

Çin. 縞 “ipek; beyaz; bir ot türü” için bak. Morohashi c. 8, s. 1144, sütun b (§ 27 777).

Çin. 帶 *dai* “kuşak; kuşanmak; kuşatmak vb.” için bak. Morohashi c. 4, s. 446, sütun c (§ 8950) ve ötesi.

Uygur metinlerinde 編 *gao* ile benzer yapıdaki 高 *gao* için krş. Ölmez 1994: 119; sözcüğün Çincedeki ses yapısı için bak. GSR 1129a: *kog/kâu*; Pulleyblank 104: L. *kaw*, E. *kaw*; sözcüğün Uygurcada ayrıca *ko* olarak görünüşü için de bak. Shogaito 1986: 141.

Çin. 帶 *dai* sözüne benzer yapıdaki sözcüklerin Uygurca metinlerde görünüşü içinse krş. Shōgaito 1986: 143, Barat 1996: 143.

Sonuç: İlk araştırmacılar sözcüğü doğru anlamışlar ancak kökenine ilişkin bir açıklama getirmemişlerdir. Sözcüğün yalnızca bir kez, o da BK K 11’de geçtiğini belirten Clauson sözcüğün kökenine ilişkin ilk açıklamayı getirmişse de bu açıklama yalnızca ikinci öge, *-tay* içindir. Sözcüğün ilk ögesi *ku-* ya da *ko-* için ilk açıklama ise Choi’dan gelmiş, ancak mevcut Çince sözlüklere göre Choi’nün önerdiği 紉帶 biçimden ziyade 編帶 *gao dai* daha uygun görünmektedir.

kör+ (†kür+ ?)

körlüg €Y↑N¶ (†kürlüg ~ ?) hilekar, aldatıcı (*kör* < Mo. ?)

Radloff *körlüg* (?) s. 7

ATG *kürlüg*, köken ø 345 b

Orkun *körlig* I s. 32, Sözlük: *kürlig* IV s. 65

ED *kürlüg* < ø 735 b

tabgaç bodun täbligin kürlüg<in> üçün “Çin halkı hilekar ve sahtekar olduğu için” (KT D 6, BK D 6)

GOT’de Tunyukuk Yazıtı’nın kuzey yüzü, 8. satır için “hile” anlamıyla bir *kür* okuyuşuna yer verilirse de sonraki yayınlarda (örneğin Tekin 1995) bu okuyuştan vazgeçilir ve söz konusu sözcük ET *kör-* eylemine bağlanarak (*körü kel-*) okunur (1995: T I K 8).

Yazıtlarda *kör* sözcüğü her zaman *+lüg* ekiyle, türemiş olarak geçer, sözcüğün eksiz biçimi sonraki dönem metinlerde, Uygur metinlerde *tev* ile birlikte ikileme olarak bir çok kez karşımıza çıkar, krş. DTS (328 b ve *tev* maddesi 557 a), Clauson (735 b) ve BT IX 110 v 9 (Ş. Tekin 1980, 2: 235), Āgama I B 30 (Kudara - Zieme 1983: 282).

Uygur metinleri için *kür*’e yer veren Clauson sözcüğün okunuşunun kesin olmadığını gösteren (VU) kısaltmasını kullanır (735 b). Gerçekten de

sözcüğün *ü* mü yoksa *ö* ile mi okunacağını ne runik yazıtlardan ne de Uygur yazısından çıkartmamız mümkün değildir.

Sözcüğün kökenini Çinceye bağlayan Choi ise aşağıdaki açıklamayı verir:

Çin. 憐 (= 譚) *ju*, EÇin. *ki^wet* > Kan[ton] *kwê^t*, *kü^ʔt*.; Sino-Jap. *ketu* (*ketsu*) ay.; Sino-Ko. *kyər*, *hyur* (1988: 164).

Choi'den dokuz yıl sonra ise Tezcan sözcüğün Moğolca olması gerektiğini, Moğolca biçimin *gör / göre* olduğunu, bugünkü Moğol dillerinde de sözcüğün yaşadığını açıklar. Tezcan'a göre Moğolca veriler göz önünde tutulursa sözcük Eski Türkçe için *-ö-* ile *kör* şeklinde okunmalıdır (Tezcan 1997: 159-160, *täv* maddesi). Ayrıca yazıtlar dışında bu sözcüğün tarihi dönem Türkçe metinlerin hiç birisinde görülmeyip yalnızca Moğol dillerinde görülmesi de sözcüğün Moğol kökenli olduğunu destekler niteliktedir.

Likeŋ 𐰽𐰺𐰍 < Çin. 吕向 *lu xiang*

kişi adı

likän k. a. (Çin. *liü-hiang*)

isiyi l. KT K 12 GOT 355 a

OrYaz 153

Gabain, söz konusu adın ikinci hecesini *-a-* ile *lik(a)ŋ* okur (ATG 346 a).

Thomsen: Çin. *Liü-hiang* "Gesandter bei Kül tegins Leichenfeier", ZDMG 173.

Ayrıntı için yazı dizimizin ikinci bölümünde yer alan *isiyi likeŋ* maddesine bak. (TDA 7, 1997: 185-186).

Lisün 𐰽𐰺𐰍𐰍 < Çin. 李佺 *li quan*

kişi adı

lisün k.a. (= Çin. *Li-ts'ün*)

l. tay säñün BK G 11, GOT 355 a, OrYaz 153

Thomsen: Çin. *Li-ts'ün* Gesandter bei Bilgä Kagans Leichenfeier, ZDMG 173

Orkun: *Lisün Tay Säñün* Çin. has isim IV s. 160

ThomsenTDK s. 201/184, Açık 110.

Yazıtlarda bir kez görülen *l. tay säñün* için ayrıca bak. *tay* ve *säñün*

maddeleri.

Çin. 李 *li*'nin Uygurca metinlerde görünüşü için için bak. Ölmez 1994: 123, 1996: 145; ses değeri için GSR 980 a: *lji*.; Pulleyblank 188: L. *li*, E. *li'/li'*.

佺 *quan* ise Uygurca metinlerde görülmez. Ses değeri için krş. GSR 234 a-b: *dz'iwän*; Pulleyblank 262: L. *tsfhyan*, E. *dzwian*; ayrıca bak. Barat 1996: 32-33.

mag 𐰽𐰺 < Mo. ?

ThomsenTDK s. 201 (= 185) Açık. 113

Orkun *erteñü tim g(?) i[tdi?]* G 15 I 72

bunça matı bağlär kañım kaganka ärtiñü ti mag kultı “Bunca sadık beyler babam hakana pek çok övgü yağdırdılar” (BK G 14-15; çeviri ve okuyuş Talat Tekin’e göredir)

Tekin bu satırları ilk önce 1968 yayınında *ti mag* olarak okumuş (*ti* için ilgili maddeye bak.), daha sonra 1988'deki yayınında ise *timag* okuyuşunu yeğleyerek “alkış (?); takdir (?)” anlamlarını vermiştir (1988: 171; ayrıca bak. Açık. s. 112). Kişisel olarak kendisinden edindiğim görüşüne göre bugün *mag* sözünün Moğolca olduğunu düşünmekte ve “alkış, övgü” anlamlarını vermektedir.

Eski Türkçenin sözvarlığında Moğolca öğeler bulunup bulunmadığını sorgulayan L. Clark da Tekin'in 1968'deki (*[...t]ürk beglerin bodunun ertiñü eti mağ itdi ?*) okuyuşuna yer vererek söz konusu satırın epeyce yıpranmış olduğunu, dolayısıyla buradaki sözcüğün ses değerinin belirlenmesinin çok güç olduğunu yazar. Clark'a göre Sibir grubu Türk dillerinde *mağ ~ maḡ* “övgü” gibi bir sözcükten türemiş *maḡta-* ~ *maḡta-* “övmek” varsa da buradaki *mağ ~ maḡ* anılan dillerde ikincil bir biçim olarak karşımıza çıkar. Dolayısıyla yazıtlarda zor okunan bu satırla Sibir grubu Türk dillerindeki sözcüğü birbirine bağlamak zordur (Clark 1977: 139-140 § 39).

Yazıtlarda bir kez geçen *mag* sözünün kökeninin de anlamının da kestirilmesi gerçekten güçtür. Her şeyden önce *mag* sözünün devamı satırlar

kayıptır. Ancak Tekin'in de yazdığı gibi, izleyen satırlarda yer alan *ögd[il]* sözü ile yazıtlarda birbirine koşut ifadelerin sıkça kullanılması göz önünde bulundurulursa burada da “övgü” karşılığı bir söz bulmamız gerekir. Dolayısıyla *mag* okuyuşu en doğru okuyuş olsa gerek. Ancak sözcüğü ilişkilendirebileceğimiz Mo. biçimin kaynaklarda yalnızca eylem biçimi vardır: ~~mağta~~ *mağta*- “övmek, yüceltmek” Lessing 520 b. Moğolca sözcük büyük olasılıkla *mağ* gibi bir addan +*ta*- ile türemiş bir eylemdir, ancak metinleri Türk dili kadar eskiye gitmeyen Moğolcada olası **mağ* sözünü bulamayız. Belki de Eski Türkçeye geçen tek heceli bu ad kökü sonraki yıllar Moğol yazı dilinde kaybolmuş olabilir. Klasik Moğolcada “övgü” karşılığı *mağta*-’dan türemiş *mağtağal* ~ *mağtal* (Halha *magtaal* ~ *magtal*) yer alır. Benzer şekilde Eski Türkçedeki tek heceli ad ya da eylem köklerinin sonraki yıllarda unutulmasını buna örnek verebiliriz, örneğin: ET *ba*- “bağlamak” bugün unutulmuş, yerine aynı kökten türemiş *bağ* “bağ” sözünden *bağla*- “bağlamak” eylemi ortaya çıkmıştır.

Makaraç མཁར་རྗེ < Skr. महाराज *mahārāja*

Thomsen: Gesandter der Westtürken. Von indisch *mahārāj* ZDMG 173

Orkun: Maqaraç has isim IV 160

“kişi adı veya unvanı” KT K 13, OrhYaz 153

Yazıtlar üzerine yapılan çalışmaların hemen hemen tümünde benzer okuyuşla yer alan sözcüğün kökeni konusunda da şüpheye düşülmez. Sözcük Sanskrit *mahārāja*’ya bağlanır, ancak Eski Türkçeye Hintçenin hangi döneminden ya da hangi lehçesinden geçtiğini kestirmek biraz güçtür. Sözcüğün Hintçe biçimine göre Türkçeye geçerken sonundaki *-a* sesinin kaybolması aslında Eski Türkçe için olağan bir ses gelişimidir. Sözcüğünde çok az Hint kökenli sözcük bulunan Orhon Yazıtları için bu konuda bir ses kuralı vermemiz doğru değildir. Ancak Uygurca için Hintçeden Uygurcaya geçen sözcükler konusunda yapılan çalışmalar bize Skr. *-a* sesinin Uygurcada kaybolmasına ilişkin çok sayıda örnek vardır, konuyla ilgili örnekler için Moerlose 1980’e, yeni olarak da Sertkaya 1999 s. 25 ve dipnot 25’teki kaynaklara bakınız.

Makaraç, yazıtlarda gerçek anlamından ziyade özel bir ad, unvan olarak,

bir mühürdarın, damgacının adı olarak kullanılmıştır: *Makaraç tamgaçı*

Skr. dilinde “büyük” ve “kral, hükümdar” anlamına gelen महा ve राज sözcüklerinin birleşimi olan *mahārāja* için bak. PW V: 650 “महाराज 1. ein grosser König, -Fürst 2. bei den Buddhistischen bilden die vier Grosskönige mit ihrem Gefolge”.

matı 𐰣𐰆𐰚 = Mo. *batu*

matı beglerim e (O ön yüz 7)

bunça matı begler BK G 14

türük matı begler BK G 13

türük matı bodun begler KT G 11, BK K 8

Orkun (a)mtı “şimdi” I 26-27

Tekin 1968’de *matı* okunarak soru işaretiyle birlikte “sadık, güvenilir” anlamı verilmiş (GOT 355 b)

Tekin 1995 OrhYaz KT G 11 *matı* (s. 36-37) “sadık, itaatkar” (KT G 11, vb.) (< Mo. ?)

Yazıtlarda bir kaç kez geçen *matı* sözü de okunuşu ve yorumlanması zor olan sözcüklerdendir. Örneğin, yazıtlar üzerine ilk yayınında (1968) *matı* okuyuşunu yeğleyen Tekin, 1988 yayınında *matı* yerine *amtı* okuyuşuyla “şimdi” anlamını vermiştir. 1995 yayınında ve aynı yayının 1998 baskısında ise tekrar eski okuyuşuna dönmüş ilgili sözcüğü *matı* okumuştur (örneğin K G 11 için krş. Tekin 1995: 36-37). Sözcük yazıtlarda *begler*’den önce bir sıfat gibi kullanılmış, ayrıca bağlama bakılırsa bir hitap söz konusu, örneğin Ongin Yazıtı, ön yüz 7. satıra göre: *matı beglerim e* “ey beylerim”den ziyade “kahraman beylerim” okuyuş ve anlamlandırışı daha uygun olacaktır.

Clark çalışmasında *matı*’ya, o güne değin Moğolca olup olmadığı yolunda bir açıklama yapılmamış olmasından olsa gerek, yer vermez. Sözcüğün kökenine ilişkin daha fazla bilgi T. Tekin’in yakında yayımlanacak çalışmasında yer alacaktır.

Mo. *batu* “güçlü, sadık, dönmez, dürüst” için bak. Lessing 91 a.